

Маријана Санџрач

студент IV године Правног факултета у Београду

ОСВРТ НА МОНОГРАФИЈУ ДЕЈВИДА МЕКЕНЗИЈА: „ИЛИЈА ГАРАШАНИН — БАЛКАНСКИ БИЗМАРК” (1)

Дејвид Мекензи, амерички научник, који је на Универзитету Колумбија докторирао на тему српско-руских односа између 1875. и 1878. вршио је обимна истраживања у Русији, Бечу и Београду. Проучавајући у Београду српски национални покрет дошао је до новооткривених материја о Илији Гарашанину и одлучио да напише монографију о њему. Циљ монографије је, по речима аутора, да опише политичку и дипломатску улогу овог српског политичара, кога је по значају и идејама упоредио са Бизмарком. У тежњи да пружи објективну слику Гарашаниновог живота и каријере и омогући разумевање његовог дела читаоцима енглеског говорног подручја, аутор је посветио знатан простор описивању друштвено-историјских околности Србије и Балкана у 19. веку.

Након приватних часова сремских професора, завршене Грчке школе у Земуну и Немачке школе у Ораховићу, Илија је ступио у државну службу као замена свом брату Луки, а на препоруку свог оца, који је учествовајући у II српском устанку био у пријатељским односима са кнезом Милошем Обреновићем. После четири године службе на царини у Вишњици, затим у Београду, именован је 1837. за главнокомандујућег новоосноване српске армије и члана Савета формираног Уставом из 1835. године. Аутор нам сугерише да је такав напредак у каријери резултат Милошеве блискости са Илијиним оцем, али и владареве интуиције да изабере способног, образованог службеника са познавањем два страна језика. Заједно са осталим члановима Савета, тзв. „Уставобранитељима”, учествовао је у завери против кнеза Михаила, који је на власт дошао по повлачењу свог оца, кнеза Милоша. У избеглиштво је отишао са још 38 Уставобранитеља уз оптужбе Скупштине да је напустио армију и издао Србију. По повратку у земљу,

(1) David Mackenzie, *Ilija Garašanin: Balkan Bismarck*, East European Monographs, Boulder, Columbia Univ. Press, New York, 1985.

Уставобранитељи су организовали „Вучићеву буну“, која је за резултат имала повлачење кнеза Михаила у Аустрију. Захваљујући Вучићевој агитацији скупштина је изабрала Александра Карађорђевића за владара. По Султановом одобрењу формирана је и влада са лидерима Уставобранитеља, Вучићем и Петронијевићем, на положајима министара унутрашњих и спољних послова. Илија Гарашанин именован је за члана Савета и помоћника министра унутрашњих послова.

Када су по захтеву руског цара Вучић и Петронијевић као извршиоци државног удара били протерани, Илија Гарашанин је *de facto* постао министар унутрашњих послова. Реизбор кнеза, такође по руском захтеву, пажљиво је припремио, омогућивши Александру да остане на власти. Октобра 1843. предложио је драстично строг закон, који је и усвојен, у циљу превенције будућих буна и немира, а већ крајем те године спречно је два устанка. Иако је инсистирао на строгим казнама за учеснике Рајићеве буне, која је подржана од стране Русије, дипломатски је пристао да не буду осуђени на смрт у замену за руско одобрење повратка Вучића и Петронијевића. Но, како је Петронијевић ускоро напустио Уставобранитеље, фактички је Гарашанин постао њихов најутицајнији члан. Као министар унутрашњих послова контролисао је војску и полицију, водио рачуна о економији, пошти, саобраћају, здравству и оформио стабилну и дисциплиновану администрацију. Аутор при том наглашава Гарашаниново строго супротстављање арбитрерности и тиранији, инсистирање на легалности, немешању са стране у његове послове и некористићењу политике за испуњење приватних циљева. За одржавање реда, иницирао је строге казне, баш као што је и од својих службеника захтевао строго испуњавање обавеза. Противио се кнезу када год би овај кршио закон или Устав и борио се против успостављања његовог личног режима владавине. Нарочито је приговарао постављању кнежевих некомпетентних рођака на одговорне функције и не претпостављајући свој лични интерес никада националном, није се устезао да у случајевима неслагања подноси оставку. У односу на мишљење Слободана Јовановића, Мекензи је Гарашанинове доприносе унутрашњем развоју Србије сматрао значајнијим, истичући отварање прве пољопривредне школе и развијање поштанског система.

Издвајајући „Начертаније“ као најважнији програм српске спољне политике 19. века, аутор је, без жеље да се упусти у расправе о оригиналности, српској или југословенској оријентацији дела, приказао порекло програма, подвукао Гарашанинову улогу и описао контекст у коме је програм настао, укључујући планове пољских емиграната. У својим „Саветима за управљање Србији“ кнез Чарториски је 1843. истицао одлучујућу улогу Србије у процесу уједињења Јужних Словена и неопходност независности српске политике у односу на Русију. Подвучен је значај унутрашњег јачања Србије, удруживања Србије са Црном Гором и преговарања са Турском око њених гарни-

зона у Србији. Са Русијом и Турском требало је до предузимања коначне акције одржавати привидно добре односе, а инострану подршку требало је тражити од Француске и Енглеске. Ове идеје, прилагођене условима у Србији разрађене су у меморандуму Заха, представника кнеза Чарториског у Београду: распадање Турске допринеће независној држави Јужних Словена што би стабилизовало Балкан и спречило аустријске и руске утицаје. Србија, као језгро, треба да допринесе уједињењу Словена европске Турске, њиховим постепеним ослобађањем како би им се мирним путем обезбедио статус који Србија већ ужива. Осим унутрашњих реформи потребно је формирати трговинску унију са Црном Гором због излаза на море и организовати мрежу агената међу Јужним Словенима. Деоба европског дела Турске у корист Аустрије и Русије мора бити спречена. О овим плановима Гарашанин се врло позитивно изразио. Од Заха је 1844. тражио да му направи план словенске политике Србије. Основни принципи које је Зах поднео Гарашанину били су: уједињење Јужних Словена у уставну монархију под династијом Карађорђевића, прикључење Босне Србији, српско-хрватска сарадња против Муслимана, доминација Србије као језгра и представника Јужних Словена и независност деловања у односу на Аустрију и Русију уз евентуалну помоћ Француске и Енглеске. Те 1844. Гарашанин је написао „Начертаније”, програм уједињења свих Срба, и евентуалног уједињења свих Јужних Словена. Ослањајући се на планове пољских емиграната „Начертаније” је састављено тако да одговара реалној моћи Србије. Од њихових пројугословенских планова Гарашанин је направио српски национални програм избацујући одељак о Хрватима, мењајући свугде термин „југословенски” термином „српски” и додајући своје закључке — првенствено тежећи сарадњи са Русијом, за разлику од пољских политичара. Такође се разликује и став о српско-бугарској сарадњи, коју Гарашанин није сматрао толико битном, као и став о Босни, коју је, у складу са конзервативним расположењем српских политичара доживљавао као искључиво српску земљу. Јачање Србије и њено територијално проширење на Босну и Херцеговину, Црну Гору и северну Албанију претпоставио је формирању Југославије, мада то ипак није формално искључио. У коментару судбине „Начертанија” аутор прати мишљења различитих историчара од Страњаковићевог става да је у питању пројугословенски програм, до Митровићевог и Чубриловићевог схватања да се ради о националистички конципираном програму, не говорећи директно о свом гледишту.

Илија Гарашанин је био главни организатор пропаганде за циљеве из „Начертанија”, преко мреже агената међу Јужним Словенима под турском и аустријском влашћу. Ова тајна делатност требала је да прикупи информације, обезбеди повољно јавно расположење и омогући контакте са лидерима националних покрета за ослобођење, на начин који Србију не би компромитовао као укључену у припреме за устанак против Турака. Током 1844. у Београду је основано тајно

националистичко друштво Јужних Словена, које је подржавало идеје Чарторијског, Заха и Гарашанина. Матија Бан, један од његових лидера, творац памфлета „О Југословенству”, истицао је нужност ширег сагледавања националног циља Србије као ослобођења свих Јужних Словена, што је уз честе контакте са Илирским кругом утицало на Гарашанина да према њима усвоји флексибилнији став. Матија Бан је са Мариновићем и Ковачевићем саставио „Нацрт политичке пропаганде за Словенско-Турске земље”, који као главни циљ истиче припрему генералног и симултаног устанка Јужних Словена. Ослањајући се на рад мреже агената, Матија Бан и Ковачевић требали су да саставе војне планове до 1851. али је због сумњи Аустрије Бан морао да напусти положај шефа пропаганде за јужни сектор. Тежећи да анектира Босну и Херцеговину, Гарашанин је у припремању устанка за који је сматрао да мора бити резултат православно-католичког споразума на бази једнакости вера и националности, тесно сарађивао са босанским фрањевачким оцима и подстицао анти-турско расположење. Односи са Црном Гором били су најблискији за време владавине Петра II Петровића Његоша, док су нешто ослабили одбијањем Србије да се укључи у рат са Турском, који је Црна Гора изгубила не прихватајући процене Србије да је за озбиљан отпор Турској још рано. Почетни кораци учињени су у Старој Србији (делу Македоније) и Бугарској. Примајући Бугаре у српске световне и црквене школе, штампајући бугарске црквене књиге и делујући преко својих агената, Гарашанин се трудио да их приволи за своје идеје. У северној Албанији, племе Мирдита, преговарајући са српским представницима, изразило је спремност да се дигне на устанак против Турака у замену за аутономију и слободу вере под српском влашћу. Увидевши слабост Аустро-Угарске 1848. Гарашанин се заинтересовао за јачање веза са хрватским лидерима у циљу заједничке акције против Мађара. Помажући Илирски покрет новчано, по разочарењу у превртљивога Гаја, сарадњу је наставио са бискупом Штросмајером. Аутор књиге наглашава Гарашанинове заслуге у придобијању Јужних Словена под аустријском и турском влашћу за циљеве утврђене српском националном политиком и пораст угледа Србије и њене улоге на Балкану у очима страних сила.

У вези са револуцијом из 1848. године, Мекензи описује како је унутрашња политичка криза онемогућила Гарашанина да слабост Аустро-Угарске искористи за ослобођење Срба у Војводини. Страхујући да ће захтеви за парламентарном владавином угрозити монархију Карађорђевића, Илија Гарашанин је очување јавног реда и мира претпоставио свим другим интерним циљевима, наглашавајући да Србији нису потребне радикалне промене када већ има знатну слободу. Политичка криза изазвана фракционаштвом у Србији — Вучићевим захтевима за годишњим или трогодишњим сазивањима скупштине и неспособношћу кнеза да се издигне изнад фракција као национална фигура, што је

кулминирало делимичним Вућићевим успехом на Петроварадинској скупштини одржаној 1. јула, резултирала је Гарашаниновом оставком. Одложивши најпре оставку до завршетка кризе, касније је, са сређивањем прилика, од ње одустао. Вучићу је било дозвољено да излаже своје ставове али не и да шири раздор, Милошеви покушаји освајања власти осујећени су његовим хашшењем и протеривањем из Загреба, у складу са договором Гарашанина и хрватских лидера, а обнављање реда у Србији углавном је, како истиче аутор закључујући поглавље, било Гарашаниново дело, базирано на политици строгих казни за изазивање буна и демонстрација.

Да би избегао протесте Турске, Гарашанин се у сукобу војвођанских Срба и Мађара поводом проглашења аутономије Војводине 1848. одлучио за политику тајне помоћи Србима у Војводини. Осим добровољаца из Србије под командом Стевана Книћанина, српског официра, Србија је устаницима пружала и помоћ у оружју и финансијским средствима. Уз одобрење Русије и Аустрије ова помоћ је трајала до фебруара 1849. када је Гарашанин одлучио да повуче добровољце и војвођанске Србе препусти сопственој судбини, уз лажно образложење да је мађарска опасност престала. Међутим, са јачањем мађарских напада они ће остати све до доласка руских трупа. По завршетку овог сегмента револуције 1848. Аустрија је одбила да призна аутономију Србима у Војводини, након чега је Гарашанин резигнирано одбио понуђено аустријско одликовање. Упркос овом политичком неуспеху, Мекензи Гарашанину приписује заслугу за појачан утицај Србије у међународним односима противно његовом вазалству и јачање њеног угледа у очима Словена у Аустрији и Турској. Из овог искуства Гарашанин је схватио да своје покушаје ослобођења Словена од страних власти мора прво усмерити на Словене у Турској. Слабост Аустрије такође је проширила његове назоре о јужнословенској сарадњи.

Сукоб Гарашанина и Русије настао је због његовог опирања руској доминацији и мешања у унутрашње ствари Србије. Независна балканска држава и француска подршка требали су да онемогуће руску доминацију на Балкану и створе основу за равноправан однос са Аустријом. Гарашанинови закони — полицијски закон из 1850. и Априлски циркулар из 1852. изазвали су жестоке руске протесте и захтеве да ови правни акти уперени против русофила у Србији буду укинута а Гарашанин смењен. Кулминацију је претстављао 24-часовни ултиматум за смењивање Гарашанина, када је након смрти Аврама Петронијевића именован за премијера и министра иностраних послова. Иако је Гарашанин тада отпуштен, Русија је захтевала и смењивање његових сарадника. Овакво понашање Русије Гарашанин је сматрао повредом основних политичких права српског народа и није желео да својом оставком покаже да се тих права одриче, натеравши тако Русију да се и пред домаћим и пред страним јавним мњењем појави као узурпатор права а не посредник власти над Србијом. Гарашаниново супротстављање Русији, истиче аутор, било је искључиво изазвано

руском политиком доминације према Србији а никако русофобијом, што се потврдило каснијом сарадњом Гарашанина и Русије кад је она омекшала свој курс.

Иако ван владе, Гарашанин је вршио јак утицај на српску политику да остане неутрална у Кримском рату, упркос притиску Русије да се у тај рат укључи. У случају напада неутрална Србија би могла тражити било чију помоћ док би борећи се на страни Русије ризиковала све. Порта је прихватила српску неутралност, а током 1854. руски притисак за укључивање Србије у рат је престао и Русија је захтевала неутралност Србије, упркос панславистима у Русији и русофилима у Србији, обећавајући јој заштиту од могућих страних напада. Међутим, са слабљењем руског утицаја, у Србији је појачано аустријско ушлитање због чега су 1854. заустављене њене војне припреме. По завршетку рата, Париским уговором из 1856. укинут је протекторат Русије над Србијом и она је стављена под заштиту свих сила. Иако је могућа аустријска интервенција спречена одредбом о претходној сагласности свих сила потписница, Гарашанин је сматрао да је овим Србија предата Аустрији и да је њена сигурност сада мања него под руском доминацијом. Незадовољан европском дипломатијом, Гарашанин је истицао да се Србија не сме ослањати ни на чију помоћ и да се за своје ослобођење мора изборити сама. Ипак, аутор истиче као позитивне резултате српске политике овог периода избегавање учешћа Србије у рату и стране окупације.

Сматрајући да кнез Александар, уз подршку Аустрије и армије, слабљењем свих осталих институција власти, нелегалним именованима и отпуштањима службеника, тежи, противно интересу српског народа, увођењу личног режима владавине, Гарашанин педесетих година 19. века прелази у опозицију. Овакву владавину критиковао је отворено, од Француске је тражио смењивање кнеза, писао му отворено писмо, мада је 1857. именован за члана Савета и мада му се кнез обратио за помоћ при састављању владе. У оштром сукобу са Саветом кнез је искористио Тенкину заверу да ухапси четири и изнуди оставке шест његових чланова, не успевши ипак да отера Гарашанина. Његов савет опозицији да се обрати Порти и европским силама за помоћ уродно је плодом и Велики Везир оценио је кнежево понашање неуставним, пославши у Београд свог пуномоћника Етем пашу.

Наклоњен кнежевој опозицији, Етем паша је захтевао уклањање кнеза Александра и ослобођење учесника Тенкине завере што је резултирало компромисом — враћањем Гарашанина на положај министра унутрашњих послова, али и остајањем на власти кнеза. Омогућивши Гарашанину да формира кабинет по својој жељи, и прихватањем Гарашанинових реформи које су ојачале положај Савета, кнез Александар је пристао на ограничавање своје власти. Позивајући се на Раденића, аутор наглашава Гарашанинову кључну улогу у организовању Светоандрејске скупштине која је кнеза збацила с власти, сматрајући да је Гарашанин подстакао и вешто искористио народно

расположење. Чланцима у новинама, организовањем митинга, убеђивањем чланова Савета и самог кнеза да пристану на сазивање скупштине, Гарашанин је припремио терен за Александрово уклањање, желећи тиме да Србију ослободи аустријског утицаја.

Захваљујући Гарашанину, међу посланицима Светоандрејске скупштине обезбеђена је подршка за смену кнеза Александра, међутим, по доношењу такве одлуке, Гарашанин је на кнежево панично инсистирање учествовао у његовом пребацивању у Калемегданску тврђаву (код Турака), што је аутор приказао изnoseћи више верзија овог догађаја. Не слажући се са неуставним проглашењем рестаурације Обреновића од стране скупштине, Гарашанин се залагао за легално формирање привремене владе, у коју су, осим њега, ушли Михаиловић и Угрињић. Спречавајући сукоб између војске која је подржавала одлуку Савета о повратку Александра Карађорђевића и скупштине и присталица династије Обреновића, Гарашанин је наредио војсци да остане мирна. По признавању од стране Порте, 3. 1. 1859. кнез Милош је распустио регентство и прогласио Михаиловића привременим владаром, због чега је Гарашанин поднео оставку на положај министра унутрашњих послова. Гарашанин је био најзаслужнији, подвлачи Мекензи, у спречавању војног пуча и грађанског рата који би могао изазвати страну интервенцију. Захваљујући његовом инсистирању на потпуној легалности, смена династија обављена је на најмирнији начин у модерној српској историји. Осим тога, он ниједног тренутка није покушао да приграби власт за себе, наглашава аутор, иако је то лако могао.

За све време владавине кнеза Милоша Гарашанин је остао у пензији, сматрајући сарадњу са овим владарем немогућном, и надајући се да ће се са доласком на власт његовог сина Михаила, ствари у Србији променити набоље. Гарашанин је сматрао да је кнез Милош окружен неспособним људима и да није у стању да се носи са новим друштвеним околностима. Самовоља и апсолутизам, нелегална отпуштања службеника, распуштање Савета, претили су да униште систем државних институција које је Гарашанин годинама упорно изграђивао. Са Михаилом је Гарашанин убрзо пронашао заједнички језик, упркос ранијем учешћу у његовом смењивању, и по Милошевој смрти, а пре наименовања за министра спољних послова, у име новог кнеза обавио је дипломатске мисије у Букурешту и Константинопољу. За време Милошеве владавине Гарашанин је, мада званично неактиван, проучавао међународне односе и написао меморандум о пожељној српској политици обзиром на рат између Аустрије и Сардиније, као и меморандум о односима Србије и Русије. Његов меморандум из 1860. препоручио је Михаилу унутрашњу консолидацију Србије у циљу јачања њене међународне позиције, како би Србија међу балканским народима могла да преузме улогу коју је у Италији имао Пијемонт.

У тежњама да са независном Србијом оствари уједињење свих Јужних Словена, кнез Михаил је у Илији Гарашанину, кога је поста-

вио за премијера и министра иностраних послова, пронашао снажну подршку. Развој Србије у циљу преузимања водеће улоге у ослобођењу Јужних Словена, по кнезу и Гарашанину, оправдавао је концентрисање власти у кнежевим рукама. Систем власти био је заснован на начелима безусловне послушности, али је ипак био неефикасан због кнежеве неодлучности и недостатка јавне подршке. 1861. Гарашанин је израдио меморандум који је дефинисао српски национални интерес и начине за његово остварење. Уништење Турске и територијалну експанзију Србије требало је постићи симултаним генералним устанком балканских народа. Да би се ови циљеви могли остварити, Србија је претходно морала да ојача, чиме би задобила и инострану подршку, а међународни услови су, с обзиром на слабост Аустрије и Турске и заокупљености Русије унутрашњим проблемима, били повољни. Кнез Михаило је као први непосредни циљ српске политике издвојио припрему балканских народа за устанак и формирање јужнословенске државе, због чега је било неопходно измирити међусобне несугласице и успоставити односе сарадње и слагања. Преговори између Србије и других балканских држава о политичким и војним савезима су отпочели, али се Гарашанин противио превременом стварању оваквих савеза док се сагласност не постигне са свим странама из страха да би Турска, откривши ово, могла уништити Балкански савез у зачетку. Иако милитантних назора, Гарашанин је мудро водио опрезну и стрпљиву спољну политику. У овом периоду он је сматрао да је за организовање Балканске лиге подршка Русије неопходна. 1862. формиран је Српски комитет са циљем ширења пропаганде и припремања устанка у Босни и Бугарској путем финансирања избегличке Бугарске легије и прикупљања добровољаца из разних јужнословенских земаља. Коментаристући Ристићев приказ Гарашанинове улоге као подређене у односу на кнеза Михаила, Мекензи сматра да је у питању претеривање с циљем подизања сопствене историјске вредности и да је Гарашанин много допринео српској националној политици тог доба својом иницијативношћу и одлучношћу.

Бомбардовање Београда 1862. учинило је српске захтеве за евакуацијом Турака из тврђава у Србији још оправданијим. Београдски паша, Ашир, био је смењен на инсистирање европских сила и у тој атмосфери, представљајући бомбардовање као флагрантно кршење права Србије уз опасност да се понавља, Ристић, српски представник у Константинопољу, интензивирао је српске захтеве. Међутим, Европска конференција у Константинопољу, због енглеског и аустријског анти-српског става донела је само обећања да више неће бити бомбардовања, док су једино војно небитни гарнизони у Сокобањи и Ужицу распуштени. Од 1862. до 1865. Гарашанин је тежио постављању основа за сарадњу међу балканским државама. Подстицао их је да заврше војне припреме за устанак против Турске, истовремено наоружавајући Србију руским пушкама допремљеним преко Румуније. Дипломатском активношћу успео је да обезбеди француску али не и

енглеску подршку за борбу против Турака. Преко својих представника контактирао је са италијанским, румунским, бугарским, грчким и мађарским лидерима, у Босни и Херцеговини наставио је агитовање, а односи са Црном Гором били су опет изузетно добри. 1865. везе Србије са другим народима биле су прекинуте, али упркос томе, сумира аутор, Гарашанин је усмерио српске суседе на пут Балканске лиге.

1866. године, избијањем аустро-пруског рата указала се прилика Србији, да у коалицији са Мађарском, Италијом и Пруском, допринесе уништењу Аустрије и оствари своје циљеве, али је она упркос снажним спољашњим и унутрашњим притисцима одбила да приступи антиаустријској коалицији. Гарашаниново мишљење било је да се пре обрачуна са Аустријом најпре морају ослободити Срби под турском влашћу. Основни разлог ипак је био недостатак чврстих гаранција од стране антиаустријске коалиције да ће у случају учешћа Србије у рату њени захтеви бити испуњени. У случају победе Аустрије егзистенција Србије била би угрожена а у случају њеног пораза, плашио се Гарашанин, Босна би ипак могла припасти Аустрији у замену за Венецију. Оваквом Гарашаниновом ставу допринело је и руско непристајање на учешће Србије у рату и евентуално отварање Источног питања, уз савет да Србија не ставља све на коцку делујући превремено већ да се задовољи евакуацијом турских гарнизона коју ће Руси подржати. За рат неспремна Србија, без чврстих гаранција по питању Босне, и уз неизвесно хрватско учешће у сукобу, и мађарско непристајање да Војводини да аутономију, одбијајући да се укључи у рат, по Мекензијевој процени, поступила је мудро.

Највећи успеси српске спољне политике, вођене од стране Илије Гарашанина и кнеза Михаила, везани су за распуштање турских гарнизона у Србији и учвршћивање сарадње међу балканским народима ради формирања Балканске лиге. 6. априла 1867. године, извршена је формална предаја гарнизона, до тада под турском контролом, Србији. Гарашанин је удвостручио напоре за стварање савеза балканских држава. 1867. одобрио је Орешковићев план за устанак у Босни и Херцеговини, мада је његов пројугословенски приступ о јединствености српског и хрватског народа заменио концептом формирања нове балканске државе око Србије као природног језгра. Са Црном Гором 1866. створен је војни савез, са циљем припреме устанка против Турака и присаједињења Црне Горе Србији, али у страху да неће преузети српски престо после кнеза Михаила, кнез Никола се удаљио од овог савеза, тако да је 1867. преписка између њега и Гарашанина прекинута. После критског устанка 1866. Грчка је затражила заједничку војну акцију против Турака, али је преговоре ометао грчки захтев за присвајањем Тракије и Македоније науштрб интереса Србије и Бугарске. Сматрајући да се пре склапања савеза морају међу балканским народима постићи договори о границама, Гарашанин је одбијао да прихвати овакве захтеве. Међутим, основа за савез била је постављена. С почетка апатични, Бугари су 5. 4. 1867. изгласали подршку програму за

уједињење са Србијом у федералну државу под кнезом Михаилом. Постигнут је договор о заједничком устанку против Турака, али не и о бугарским територијалним претензијама. 1867. и српско-румунски односи су се побољшали. Румунија је тражила савез са Србијом, подршка Русије била је осигурана и Гарашанин је припреме за устанак балканских народа против Турака сматрао готовим. Под његовим снажним притиском кнез Михаило је, упркос противљењу министра одбране Блазнавца, пролећа 1868. означио почетак рата. Међутим, по Мекензију, Гарашанин није приметио да је најбољи тренутак за акцију већ био пропуштен, јер су лабава и некомплетна Балканска лига, ојачана Аустро-Угарска монархија, проаустријска политика Француске, и могућности тек минималне руске финансијске и војне помоћи, представљали неповољне околности за остварење српских националних циљева.

У августу 1867, после разговора са мађарским премијером Андрашијем у Иванки, кнез Михаило је променио свој политички курс, добивши обећања да ће Аустро-Угарска подржати његове напоре да обезбеди административну контролу над Босном и Херцеговином ако Србија не отпочне рат против Порте и ако се приклони Двојној монархији. Желећи да руски утицај на Балкану замени аустријским и онемогући заједничку акцију Срба и Хрвата против Мађарске, Андраши је успео да убеди кнеза како је остварење српских националних интереса мирним путем за Србију тренутно најбоље решење. Преносећи више верзија овог значајног сусрета, аутор сматра да су на промену става кнеза Михаила највероватније утицали неповерење у односе са Русијом и балканским савезницима, као и понуда да добије део Босне. Упркос Гарашаниновим напорима, великог напретка у формирању Балканске лиге није било. Савез са Грчком био је потписан, али су се односи са Црном Гором погоршали. Румунија и Албанија биле су дезорганизоване и војно слабе, а на преговоре са Хрватима и Бугарима није се могло ослонити. Користећи инцидент са убијањем бугарских војника, Гарашанин је упутно оштар протест Порти противно кнежевој инструкцији да у односима са Портом буде умерен. Оваква неслагања у вођењу српске спољне политике послужила су као основа за Гарашанинов отказ, и само је повод био потребан да до њега и дође.

2. 11. 1867. Илија Гарашанин је без упозорења отпуштен из службе. Постоји више интерпретација овог догађаја од стране југословенских историчара које Мекензи преноси. Један од могућих разлога било је Гарашаниново супротстављање кнежевој женидби са својом рођаком католкињом и предлог влади да предузме хитну акцију поводом наименовања кнежевог наследника. Орешковићева индискреција у вези са српско-пруским преговорима, по другом мишљењу, угрозила је кнежев договор са Андрашијем око Босне и Херцеговине, па је отпуштањем Гарашанина кнез желео да потврди своју лојалност и

приврженост овом договору. Можда је највероватније тумачење да се идеје о мирном преузимању административне контроле над Босном и Херцеговином нису могле остварити због Гарашаниновог одбијања да води умерену спољну политику, што је резултирало његовим отпуштањем. Сам Гарашанин је отказ прихватио мирно, без горчине, мада је тиме био онемогућен да оствари циљеве које је годинама планирао, али су ефекти отказа били губитак поверења Русије и балканских народа у Србију. Аутор закључује да је отпуштањем Гарашанина у пролеће 1868. кнез Михаило спасао Србију катастрофе — упуштања у рат који у том тренутку и под тим условима она никако није могла да добије.

Гарашанинов живот у пензији одвијао се на имању у Гроцкој. Повукавши се из активног политичког живота наставио је да прати и коментарише догађаје оставши доследан својим политичким идејама, али без намере да се врати на власт. Са кнезом је убрзо опет успоставио пријатељске односе и поводом његовог убиства 29. маја 1868. изјавио је тужно да Србија скоро неће видети таквог владара. Том приликом хладнокрвно је, мада му је син, кнежев ађутант био тешко рањен, спречио државни удар и потенцијални грађански рат у Србији, организујући састанак кабинета министара који је прогласио привремено намесништво. Упркос овим доприносима скупштина га је 10. 10. 1868. оптужила за учешће у завери тражећи формирање комисије која би то испитала. Никакав извештај никада није био поднет, што говори о неоснованости ових оптужби. Новоустановљена власт трудила се да дискредитује Гарашанина у очима јавног мњења, узнемиравала га и надзирала, што је он мирно подносио. Аутор потом описује последње године Гарашаниновог живота и реаговања штампе на његову смрт 10. 6. 1874.

У поглављу „Гарашанин и историја“ аутор као Гарашанинове заслуге у унутрашњој политици наводи консолидовање полиције, армије и бирократије на принципима дисциплине и реда, а у спољној политици јачање утицаја и престижа Србије међу Јужним Словенима и у Европи. Износећи и мишљења југословенских историчара, затим Гарашанинових домаћих и страних савременика, Мекензи као свој став истиче да је Гарашанин много допринео унутрашњем и спољашњем развоју Србије, али у мањој мери од овога што му Страњаковић приписује. Такође сматра да се Гарашанин не може сматрати истинским заступником југословенства, и да је у сарадњи са кнезом Михаилом, упркос значајним резултатима, пропустио да Србију територијално увећа. Гарашанинов највећи допринос представља евакуација турских гарнизона из Србије, а његова највећа мана је упорно опирање увођењу грађанских права и слобода и инсистирање на владавини чврсте руке. Све у свему, иако своје циљеве није успео да реализује до краја, Гарашанин је поставио значајну основу за њихово касније остварење.

Мекензијева монографија о Илији Гарашанину одликује се импозантном библиографском грађом. Коришћењем докумената из Архива Србије, Архива Историјског института у Београду, Архива САНУ, Лењинове библиотеке у Москви, лондонског Форин офиса, разне штампе, докторских дисертација и научних радова, остварен је висок степен веродостојности изнетих догађаја. Са оваквим бројем извора, сумње у једностраност њиховог избора свде се на најмању меру. Аутор није описивао само Гарашанинове политичке потезе већ је приказивањем историјског оквира, друштвене климе и међународних односа, допринео објективности дела, презентујући податке у њиховом потпуном контексту. Посебна вредност монографије је изношење више верзија појединих догађаја односно различитих вредносних ставова релевантних историчара, што уз богатство документарне грађе омогућава читаоцу формирање сопственог мишљења. Закључци су углавном ненаметљиви, најчешће представљају уопштавања изложеног материјала, док се ауторов изричит став исказује тек поводом полемичких питања и у коначној оцени Гарашанинове улоге. Мекензијев стил одликују вишеслојност и хронолошка потпуност. Поглавља се формирају са увођењем у друштвено-историјске околности на почетку, затим следи приказ догађаја, Гарашанинових личних ставова, коментара његових савременика и различитих историчара, уз повремене ауторове резимее, што све чини комплексност најупечатљивијим утиском о делу.

Аутор у свом коначном закључку логично истиче ослобођење Србије од турских гарнизона и успостављање основа за балканску сарадњу као Гарашанинове највеће практичне домете, бивајући претрог у примедбама о неоствареној територијалној експанзији, коју војно недовољно оспособљена Србија, у вечито непоузданим савезима са другим јужнословенским народима у време Гарашанинове и Михаилове владавине и није могла да оствари. Гарашаниново инсистирање на политици чврсте руке, на тадашњем степену друштвеног развоја Србије такође није мана, с обзиром на то да се пре радило о познавању прилика и психологије српског народа, него о апсолутистичким тежњама против којих се Гарашанин уосталом увек и борио.

С обзиром на то да до објављивања Мекензијеве књиге није штампана ниједна монографија о Гарашанину, само постојање овог дела је драгоценост, а његова комплексност и објективна презентација обимне грађе омогућују разумевање не само тадашњег политичког тренутка, већ и основних политичких принципа и метода.